

פרקי עֶבְר־הִירְדוֹן

א. השליט — עבדאללה-אבן-חוסיין

האמיר עבדאללה נולד בשנת 1881, במכה, לאביו חוסיין, שהיה אז שריף של מכה (ולאחר זמן — מלך ערב, עד לגרושו מהארץ בשנת 1924 עליידי אבן סעוד). התואר „שריף“ מעיד על המוצא מן הנביא מוחמד. נצרי משפחת הנביא החזיקו ברסן השלטון במכה זה כתשע מאות שנה, ומניינם היה כאלפים. הסולטנים העות'ומניים התייחסו אל השריפים בחשדנות, והאחרון שבהם, עבדול-חמיד, החליט להביא את השריף חוסיין, ואחדים מבני משפחתו למעין „שבי-של-כבוד“ לקושטא. במצב זה של שבי היו חוסיין-אבן-עלי וארבעת בניו — עלי, עבדאללה, פייסל וזייד — נתונים כשמונה עשר שנה. אך לישיבה מאונס זו בבירת הקיסרות העות'ומנית היה גם יתרון. היא נתנה לשליטים העתידים של המדינות הערביות אפשרות לרכוש לעצמם חינוך חדיש ונסיון בהוויות העולם. כשעלו התורכים-הצעירים לשלטון, הוחזר השריף חוסיין, בתורת אמיר, למכה; ואלו בנו עבדאללה, שהיה אז בן עשרים ושמונה, היה לסגן-יושב-ראש הפרלמנט התורכי, ופייסל אחיו היה לצייר ג'דה בן.

אולם התקוה שהתורכים-הצעירים יצליחו להביא את הערבים שישלימו עם המשטר התורכי החדש, נכזבה. אדרבא, הלאומיות הערבית נעשתה לוחמנית יותר. הערבים ייסדו אגודות חשאיות בקושטא, שמטרתן היתה להשיג אבטור נומיה במסגרת האימפריה העות'ומנית. עם פרוץ מלחמת העולם ניתנה למנהיגים הערביים האפ-שרות לקדם את עניינם. הלא כבר בפברואר 1914, אחרי שיחה שהיתה לו בקהיר עם הלורד קיטצ'ינגר¹, הגיע האמיר עבדאללה לכלל מסקנה, שיותר משהערבים מעוניינים באנגלים, מעוניינים האנגלים בערבים. יותר משלוש שנים

עברו לפני שבא עבדאללה שוב במגע עם הלורד קיטצ'ינגר, וזה בשעה שהציע תכניות של הפעלת שבטי המדבר לשם פעולות איבה נגד התורכים. השתלשלות העניינים שבאה מתוך כך והגיעה לשיאה ב„מרד הערבי“ שבחג'אז, תוארה עליידי לורנס — זה הגיבור הראשי באותו מחזה, — בספרו „שבעת עמודי החכמה“. בסכמו מאורעות אלה, כותב המיור ס. ג'רויס: „מלחמת 1914—1918 ראתה התקוממות של חלק מערביי צפונה של ערב נגד התורכים. אך מספרם האמיתי של המשתתפים היה קטן, ואפשר לחלקם לשני סוגים עיקריים: (א) אלה שבאמת היו חזורים רגשות לאומיים, הלא הם אנשים שבטיים מסוריה ועיראק, ובמידה קטנה הרבה יותר מארץ-ישראל; (ב) אנשי שבטים סוריים, הנכונים תמיד להתמרד על כל ממשלה של קבע, אם ערבית ואם זרה, ואשר קיבלו, במקרה זה, שכר מאת אומה זרה כדי למרוד באדוניהם התורכים“.

(1) המצביא הנודע וכובשה של סודן, שהיה אז הנציב-העליון במצרים, אך זמן מועט לאחר פרוץ מלחמת 1914 — נתמנה מנייסטר-המלחמה של בריטניה. — המערכת

גם תפקידו של האמיר במרד זה תואר בפרוטרוט על ידי לורנס בספרו-מלכתחילה לא ראה לורנס את האמיר עבדאללה כמנהיג הראוי לעמוד בראש המורדים. „אחרי שיחה (עם האמיר)“ — כך כותב לורנס — „באתי לכלל מסקנה, שאין עבדאללה המנהיג הדרוש לנו“. ובמקום אחר בספרו כותב לורנס, כשהוא משרטט את דיוקנו של הנסיך: „הערבים חשבו את עבדאללה לאיש־מדינה מרחיק־ראות ופוליטיקאי שנון. ואמנם שנון־ערמה היה, אך לא עד כדי יכולת לשכנע אותנו תמיד שלבו ופיו שווים. שאיפת־הגדלות שבו היתה גלויה... מרוצת הזמן גרעה, לאט לאט, מהתרשמותי הראשונה, החיובית, בענין אפיו של עבדאללה. תחלואיו התמידיים חדלו לעורר, כקודם, רגש של השתתפות־בצער והתחילו לעורר יותר יחס של בוז, כשנתברר שסיבותיהם הן עצלנות והתפנקות, וכשראינוהו מטפח את הסגולות הללו כנושא־לבילוי־זמן בנוחותו היתירה. התפרצויות הפסקנות המקריות שלו, שהיה בהם תחילה משהו מושך־לב, נתגלו עכשיו כעריצות רופסת, המתחפשת כ„מצב־רוח“; חביבותו נהפכה למין קפרינה; רוחו הטובה עליו — כאהבת תענוגות. ה„שמרים“ של אי־כנותו נתנו אותותיהם בכל תווי אישיותו. לאחר נסיון נתברר, כי אפילו פשטות הליכותיו היא כזוּבֶת; הוא הניח לדעה הקדומה הדתית, שבאה לו בירושה, לגבור על חריפותו שכלו. לפי שהיה בדבר פחות טרחה בממחשבה בדרכים בלתי סלולות. תכופות היה מוחז מגלה את מבנהו המורכב — ואגב כך היה נחשף רבד־על־גבי־רבד של רעיונות, שזורים ומשורגים זה בזה כתבלי־עבות של מערך־מחשבות; וכך, מחמת רישולו, לקו גם תכניותיו־מזימותיו, כי קוריי־מזימותיו היו גפרמים תמיד בשל מידת רישולו זו בהישארם בלתי־גמורים. אך מעולם לא גפרדו לקו־ירצון ברורים וישירים — ומעולם לא נהפכו לרצונות של ממש. תמיד עקב, מתוך זווית עינו השלחה והפתוחה, אחרי תשובותינו על שאלותיו המיתממות, כשהוא מדמה תמיד בנפשו כי הבחין גוונים דקיקים של כוונה רבת־משמעות בכל היסוס, חוסר־בטחה או שגגה“.) (עמודי החכמה, עמ' 213).

אכן, יותר משהוכיח האמיר עבדאללה נטייה לתלאות המלחמה, גילה נטייה לתענוגות החיים השאננים. וכן פועמת בו אהבה רבה לספרות, והוא תרם לספרות הערבית את תרומתו גם בסיפור וגם בשיר. „הוא חיבב חיבה יתירה — אומר לורנס — את השירה הערבית, והיה מן הקוראים המופלגים. משוררי המקום מצאו בו מאזין ראוי. כן היה לו ענין רב בדברי־הימים ובחקר הספרות. והיה מזמן באוהלו אנשים לויכוחים בשאלות דקדוק, וקוצב פרסי־כסף.

לורנס מעמיד את עבדאללה מול אחיו, המלך פייסל המנוח, ואומר: „יתכן, כי עבדאללה היה מניחיה לעשות כל דבר שרצית, אך בלי שיעשה גם הוא משהו... (ואלו) פייסל היה טיפוס של אדם נלהב ופעלתן, שנתקע לרעיון האחד, כי על גזעו עתיק־הימים לצדק את תהילתו על ידי השגת דרוו במרידינו“.

במרס 1920 הוכרז עבדאללה מטעם „הקונגרס הערבי“ בדמשק כמלכה של עיראק, אך בעצת הבריטים חזר למכה, ושם קיבל על עצמו לשמש ככהונת שר־החיצון של ממשלת חג'א. אך הוא לא קיים בידיו כהונה זו ימים רבים, מחמת המחלוקת שבינו לבין המלך חוסיין בענין ההתנגדות שיש להוכיח להתקדמות המתמדת של אבר־סעוד בערב. בספטמבר אותה שנה הגיע האמיר עבדאללה למען שבעבר־הירדן, מתוך כוונה — כך סופר בימים ההם — להילחם בצרפתים, שגרשו בינתיים את פייסל מסוריה.

* * *

לאחר ההתפתחות המדינית שהביאה לידי גירושו של המלך פייסל מסוריה, השתדלה בריטניה הגדולה — בהתקשרותה בשושלת ההאשמית, — לפצות את שני נציגיה של זו, את פייסל ואת עבדאללה, על פעולתם בשנות המלחמה, בהושיבם

על כסאות המלוכה של עיראק ועבה"י.

החלטת זו נתקבלה, לפי הגירסה הרווחת⁽²⁾, בוועידת-קהיר, שנתכנסה במרס 1921 ושבנה השתתפו וינסטון צ'רצ'יל, סיר פרסי קופס, הנציב העליון לעיראק, סיר הרברט סמואל, הנציב בא"י, ומספר רב של נציגים ופקידים מן הבקאים. בענייני המזרח-התיכון. לורנס, בספרו על הוועידה, כותב: "... על ו. צ'רצ'יל הטילה ממשלתנו הטרודה את יישוב ענייני המזרח-התיכון; ותוך שבועות מועטים יישר, בוועידתו בקהיר, את הסבך כולה, במצאו פתרונות, במלאו (כך סבורני) את הבטחותינו כלשונן וכוונתן (בגבולות היכולת האנושית), ובלי להקריב אינטרס כל-שהוא של קיסרותנו או של העמים הנוגעים בדבר. וכך יצאנו מההרפתקה המזרחית ההיא של עת-המלחמה, אמנם בידים נקיות, אך באיחור של שלוש שנים מכדי לזכות באותה המידה של הכרת-טובה אשר יש ביכולתם של עמים — ולו גם לא של מדינות — לגמלה". "קרה" הדבר, ובמרס 1921 הגיע האמיר עבדאללה, ממען, אל עמאן, — בירתה של עבה"י. ובקבלת-הפנים, שנערכה מטעם העירייה, הזכיר: "יהא אללה עמכם! פייסל מתמיד במאמציו למען תהילתכם וארצכם: הרבה ידידים בעלי-השפעה יש לו בארצות המערב, והם שוקדים על הגשמת שאיפותיכם-שאיפותיו. בטוחני, שמאמציו יוכתרו בהצלחה, אך באם ייכשל, עלי לתבוע מכם הבלגה: כשתידרשו להתקדם — עשו: ואם לסגת — גם אז צייתרנא! לא באתי הנה אלא עם אהלי ועם הסבל שנגרם לאבי והעוול שנעשה לו. עשה אעשה את המוטל עלי... אורחכם הנני, אך אינכם בעיני פטרוטים לוקאליים, אלא בני אותו חצי-אי שהוא מולדתם של הערבים כולם"⁽³⁾.

ימים אחדים לאחר-כך נפגש האמיר עם צ'רצ'יל, מיניסטר המושבות, שהגיע אז לירושלים, ואחרי שיחה של שלוש שעות הגיעו לידי הסכם בדבר הזקמת האמירות עבר-הירדנית⁽⁴⁾. בנאומו שנשא בבית הנבחרים ביוני 1921, הסביר צ'רצ'יל את המניעים לבחירת עבדאללה להיות האמיר של עבה"י, באמרו, כי אין כמדיניות המבוססת על תמיכת בית ההאשמים העשויה לספק את הלאומיות הערבית.

אכן, מפני ההתפתחות שחלה מאז, ומפני עלייתן של שושלות ערביות אחרות, לא ניתן בזה ללאומיות הערבית סיפוק כמידת הערכתו של צ'רצ'יל בעת ההיא. האמיר עבדאללה עצמו החל עד מהרה להפציר בענין הענקת מידה רחבה יותר של עצמאות רשמית. התקדמות מסויימת לקראת תכלית זו באה לידי גילוי בחוזה שנחתם בין עבר-הירדן ובריטניה הגדולה בשנת 1928. פיקפחה⁽⁵⁾, בהזכירו את מאמצי האמיר להשיג לעצמו מידה גדולה יותר של אי-תלות, אומר הוא: "קשה קצת להבין למה נתכוונו בשעה שדיברו על עצמאות מוחלטת של עבר-הירדן, למראה העובדה, שלמעשה, אין בעולם ארץ המסוגלת פחות מזו, מבחינה גיאוגרפית ומכל בחינה אחרת, לעמוד לבדה..."

מיום שנטל האמיר עבדאללה את השלטון על עבה"י, נתנסתה הארץ בשורה של משברים חמורים. פעם בפעם היו התקוממויות, שבאו או מחמת שפל כלכלי,

(2) אם כי יש מערערים על דיוקה. — המ ע ר כ ת .

(3) ראויה לציון גמישותו הרבה (האופיינית) של הביטוי כאן, שאינה מוותרת על השימוש במלוא אוצרה של המליצה הלאומית, ועם זאת מניחה מקום לכל נסיגה שתיראה כדרושה או כנוחה. — המ ע ר כ ת .

(4) לגבי כל הפרשה הזאת, של ייסוד מדינת-התלות בעבה"י לאחר ש"נתגלה" האמיר בתחומה, — ראה בסקירתו של ד"ר אליהר, "ג'רוזיסיבי על פיקפחה", ב"מערכות" אוב"ט"ן — המ ע ר כ ת .

(5) מפקדו של "הלגיון הערבי", מאז ייסוד האמירות ועד 1939. — המ ע ר כ ת .

או מחמת איזו מורת-רוח פוליטית. כן היו פוגעים בארץ הזעזועים הנישנים והולכים בארצות השכנות: מלחמות אבן-סעוד בערב ופשיטות ההאבים, מרד הדרוזים בסוריה בשנת 1925, והמהומות בארץ ישראל. אך בעזרת יועציו הבריטיים הצלית האמיר להקים ולקיים מידת יציבות, שכמותה לא ידע אותו חבל ארץ בימים שלפני תקופת שלטונו. אולי לראית-הנולד הזאת נתכוון לורנס, שכתב: „גבר בי הבטחון, שעבדאללה היה מאוון וקריר ורואה את המגווח שבדברים, מכדי שיוכל להיות נביא; ערכו נועד לתקופת השלום, זו שלאחר ההצלחה“.

ב. חבל-המריבה — גלגוליה של עקבה

המלך אבן-סעוד תובע מבריטניה — כך מוסרת העתונות — לא רק שיותן לו גבול משותף עם סוריה, אשר יוכל להגיע אליו באמצעות „פרוזדור“, אלא שיובטח לו גם גבול משותף עם מצרים, על-ידי זה שמחזות מען ועקבה שבדרום עבר-הירדן יוכלו מחדש בערבי-הסעודית.

מניאז עמדו השליטים שבמזרח-התיכון בהתחרות לבעלות על נמל עקבה, שהיא חוליה-מקשרת בין דרכי המלך שביבשה ושבים. אפשר לומר, כי תולדותיה של עקבה מתחילות בתקופת משה רבנו אשר יתכן כי עבר דרך חבל-ארץ זה בראש יוצאי מצרים בשלבים המאוחרים יותר של הנדודים במדבר. בתקופה יותר מאוחרת שימשה עקבה (או נקרא שם „אילת“ ופרוש המלה: „מקום-העצים“, — ועקבות העצים נראים שם עד היום הזה), כמעין מעגן-משנה לעציון-גבר, זו נקודת-הפלטתן של „אנית-תרשיש“ למסעותיהן אל ארץ אופיר¹. בימי הביניים השתמשו בה הצלבנים כבסיס למלחמתם נגד המוסלמים. בהשיגם את חשיבותו האיסטרגית של מפרץ עקבה, הקיפוהו בטבעת מבצרים חזקים ועצומים ביותר, כדי שיוכלו לפקח על הדרכים שבין מצרים לדמשק, זה מעוזם של המוסלמים. כידוע, כבש צלח-אל-דין בשנת 1170 את עקבה והשיא, על גבי גמלים, חלקי אניות דרך מדבר סיני, כדי להרכיבם בחופי המפרץ. גם את נסיון הפלישה שלו לחלק של „ממלכת ירושלים“ שבעבה² ב-1182 ביצע דרך עקבה, — ובזה התחיל אותה סדרת-מסעות שנסתיימה בכיבוש ירושלים, בשנת 1187. אולם, כבר שנים אחדות לפני כן העביר ראנו דה-שאטיון, שליטה הפרנקי של קיר-מואב, אל עקבה חלקי אניות שנבנו ביפה, — כדי להחריב בעזרתן את הנמלים המוסלמים ימב, קוסייר וגידה שבחוף-ערב המערבי. הוא טאטא אז את אניות-ה„סרצ'ינים“ ממימי ים-סוף, ושיתק את סחרה הימי של מצרים.

בניתה של מסילת-הברזל החגיאות ע"י עבדול-חמיד, בתחילת המאה העשרים, היא שהבליטה מחדש את ערכן של מען ועקבה. קו צדדי צריך היה, לפי התכנית, לחברן עם סואץ ופורט-סעיד; אך בריטניה ראתה בתכנית זו איום לעמדתה בתעלת סואץ, והתנגדותה הקיפה הכריחה את היוזמים לוותר על ביצוע התכנית. במלחמת העולם הראשונה נהפכה עקבה לבסיסו של לורנס לפעולותיו במדבר. אחרי מסע מזהיר „מאי-שם בתוך לב המדבר“, — זנק במפתיע על העיר (1917). חיל-המצב התורכי המופתע נכנע כמעט ללא-יריה. אך מען וחיל-מצב שבה עמדו בפני פעולות הערבים, חסרות התכנית וההתמדה.

עקבה ששימשה בסיס לחדירה שחדרה לסוריה השושלת ההאשמית, היא שהפכה לבסוף מקום-מקלט למייסדה של אותה שושלת, המלך חוסיין. באוקטובר 1924 אחרי תקופת מלוכה של שמונה שנים על חג'אז (שכללה אח"כ את עקבה) נחזקה של 16 שנה על „הערים הקדושות“ של האיסלאם, גורש המלך חוסיין ממכה ע"י אבן-סעוד, ונמלט לעקבה עם בני משפחתו, ורכושו, שכלל מספר מפתיע של ארגזים „מלאי מטבעות זהב“. אך נוכחותו הממושכת שם עוררה את החשש, שכתוצאה מן הריב בין שני השליטים הערביים תיהפך עקבה למקור-פורענות

בגבולותיו הדרומיים של שטח-המנדט הארצישראלי. כדי למנוע סכנה זו, שיגרן הרשויות הבריטיות שבארץ-ישראל, ביולי 1925, פלוגה של ג'נדרמריה עבר-ירדנית (מ"הלגיון הערבי"), בלוויית כמה מכוניות-שריון בריטיות, כדי לתפוס את כל איזור מען ועקבה כולו. הפעולה היתה מלווית הומנה למלך חוסיין לעבור למקום פחות מסוכן. אך המלך לא נענה להומנה והוסיף לשרוד על הכנותיו להתקפה על אבן-סעוד. לאחר כמה ימים הגיעה אנטי-סירור בריטית לחוף עקבה, ורב-החובל הגיש למלך חוסיין אולטימטום. באולטימטום נאמר, שהסולטן של נג'ד (המלך אבן-סעוד) עומד להתקיף את עקבה ורק משום שהיא ומען נהפכו על-ידי הוד מעלתו לבסיסים צבאיים. כיון שמעצמת המנדט נושאת באחריות לשמירת הבטחון בשטח הכולל את שתי הערים הללו, נתבקש המלך לצאת מעקבה תוך שלושה שבועות. המלך סירב עדיין לצאת, אך לבסוף סולק, עם כל המטלטלין שעמו, לאי-קפריסין, מקום שבו מת, בשנת 1931. מר אמרי, שר המושבות שבימים ההם, אמר, בתשובה על שאלה-בבית הנבחרים, כי ממשלת ה.מ. לא ראתה מעולם את עקבה כחלק של חג'או וכי ממשלת עבה"י אחזה באמצעים כדי להעמיד את עקבה תחת פיקוחה... המלך אבן-סעוד מחה וחזר ומחה על צירופן של עקבה ומען לעבר-הירדן ותבען לעצמו כחלק בלתי נפרד של חג'או. "החווה של ג'דה", שנחתם אח"כ בין אבן-סעוד ואנגליה, הציב את הגבולות של עבר-הירדן, מלבד ה"פרץ" שנשאר פתוח בדרום, אשר "קביעתו נדחית לזמן יותר מאוחר, כאשר יוכלו שני הצדדים להגיע לידי ישוב סופי בענין המחלוקת עקבה-מען". אך ענין עקבה ומען הוסיף להיות תלוי ועומד עד היום הזה.

שאלה חשובה אחרת, הכולכת בפרשה בלתי פתורה זו של עקבה-מען, היא שאלת מסה"ב החג'אזית. זו חולקה בשנת 1929 לארבעה קטעים, כתוצאה מסידור-העניינים שלאחר-המלחמה. הגזרה הסורית נמסרה לפיקוח צרפתי, אלו שבארץ-ישראל ועבה"י — לפיקוח בריטי, והקטע החג'אזי לממשלת חג'או. נקודת המוצא של מסה"ב היא דמשק, ואורכה בשטח הסורי מגיע ל-136 ק"מ; מתוך 436 ק"מ שבעבר-הירדן משתמשים רק ב-323 ק"מ; והיתרה, 768 ק"מ, המובילה בשטח החג'אזי עד למדינה, נמצאת במצב של עזובה ומפורקת-למחצה.

אנגליה סללה, בימי מלחמת העולם האחרונה, כביש חדש — עשוי באורת חדיש — מדמשק, דרך עבר-הירדן, לנמל עקבה. מועט הוא הפרסום שניתן לדרך איסטרטגית זו. הכביש עובר ליד ארץ-ישראל והוא מאפשר לזרם-התובלה להגיע עד לחוף ימי זה של ים-סוף, בלי להיזקק לתעלת-סואץ. באורח זה זוכה בריטניה — והכוחות הבריטיים העלולים לחנות בעבר-הירדן מזרחה — במוצא ליס-סוף אשר ערכו יהיה שמור לו גם לכשתסתיים תקופת הזכיון לתעלת-סואץ והתעלה תעבור לרשותה של מצרים. גם נמל עקבה עצמו פותח בזמן האחרון ויש בו עכשיו מקום מעגן במים עמוקים, שבביל אניות גדולות יותר. ייקבע גם ענף של קרציניור נפט כדי לחבר את עקבה עם שדה-נפט גדול במזרח התיכון.

צעדים אלה לקידומה של עקבה נעשו בלי שאבן-סעוד יערער על סמכותה של בריטניה לעשותם. אך משהוצע ענין עצמאותה של עבה"י, הניעו הדבר לחדש את תביעותיו על השטח הזה, המוחזק בעיניו חלק בלתי נפרד של ארצו. ואם כי עד כה לא גילה התנגדות לכך שהבריטים השתמשו בעקבה כבסיס איסטרטגי וניסו לפתחה בהתאם לכך, הרי אין סכויים רבים שיתן את הסכמתו לכך, שבסיס מעין זה יעבור לידי אויבו המושבע.

1) אשר לערכו המשקי והמדיני של האיזור בתקופת שלמה — גם בשל המחצבים וחרושת-המתכת שבו — ראה במאמרו של מ. נאור ב"מערכות" חוב' ל', בעמ' 19. — ה מ ע ר.